

Sigita KUŠNERE¹

**ĒDIENS KĀ SOCIĀLĀ SLĀNA
UN NACONĀLĀS PIEDERĪBAS ROBEŽZĪME^{*}**
**FOOD AS A LANDMARK OF SOCIAL STRATIFICATION
AND NATIONAL BELONGING**

Kopsavilkums

Gastropoētika kā pētniecības metode, nemot talkā arī sociālo un dabas zinātņu pētījumu secinājumus, jauj literāro tekstu skaitlī padzījīnāti, atklājot tēlu psiholoģiskā tēlojuma cēloņseku sakarību pamatību un nianes, rast nozīmes zemslāgus daudzveidīgākām literārām teksta interpretācijas iespējām. Andrejs Upīša novelē „Maize” (1914) tēlotie trešās klases vilciena vagona pasažieri ir Rietumu sabiedrības mikromodelis, kurā tieši ēdiens, daļišanās ar to vai tā liegšana precīzi atklāj gan kopienas hierarhisko struktūru un sociālā slāna spektrālās atšķirības, gan cilvēku uzvedības principus, kas balstās gadu tūkstošu laikā veidotā tradīcijā un ir sastatāma arī ar dzīvnieku valstī novērojamiem uzvedības principiem. Kā blakus aspekti skatāmi arī atsevišķu sociālo grupu, piemēram, vecu cilvēku, mazu bērnu, cittauteicību, sociālās vērtības pazemināšana, šo grupu marginalizēšana, liedzot tiem izvēles vai rīcības brīvību, vienīdzīgas balsstiesības u. tml. A. Upīša novelē nelielas situātivas kopienas sociālo situāciju, tostarp ar ēdienā tēlu pašādību precīzi atklājot kopienas hierarhisko struktūru, sadarbības un attiecību modeļus.

Raksturvārdi: Andrejs Upīts, gastropoētika, daļišanās ar ēdicnu, kopiena, sociālais slānis.

Summary

Taking into account the research conclusions in social and natural sciences, gastropoetics as a research method allows to examine a literary text in-depth revealing the causal relationships and nuances of the psychological portrayal of characters, as well as analyse semantic pluralism providing more diverse interpretation opportunities of a literary text. In Andrejs Upīts's novel "Bread" (*Maize*, 1914) the portrayed passengers of the third class train wagon are a micromodel of Western society, where food, sharing the food or its denial precisely reveal the hierachic structure of community and the differences in social stratification, as well as human behavioural principles, which are based on the tradition that has evolved over thousands of years and can also be cross-compared with the behavioural principles observable among animals. Other aspects include the social undermining of certain social groups, for instance, older people, children, foreigners, as well as the marginalisation of these groups denying them the freedom of choice or action, equal rights, etc. Upīts in his novel constructs a social situation of a small community, accurately revealing the hierachic structure, as well as collaboration and relationship models of the community.

Keywords: Andrejs Upīts, gastropoetics, sharing food, community, social class.

Socioloģijas, antropoloģijas, arī literatūrzinātnes, vēstures un kulturoloģijas pētījumi – jo īpaši intensīvi pēdējās desmitgades laikā –

© Liepājas Universitāte, 2020

<https://doi.org/10.37384/API.KP.2020.25.035>

¹ Latvijas Universitāte; sigita.kusnere@lu.lv

apliecina, ka ēdienu izvēle gan vēsturiskā, gan laikmetīgā skatījumā (arheoloģiskos un antropoloģiskos pētījumos) uzlūkojama kā kultūras konstrukcija, kas nav tikai izšķiršanās par labu kalorijām bagātākajām vai tuvākajā apkārtnē vieglā iegūstamajām ēdamvielām (Rainsford, Roberts 2013, 36). Pārtikas izvēli un pieļaujamību nosaka arī kopienas hierarhiskā struktūra – vara, mantiskais stāvoklis, dzimums, vecuma grupa vai etniskā piederība u. tml.

Ekstrēmā pārtikas pieejamības ierobežojuma situācijā – karš, bāds, ieslodzījums u. tml. – kopienas noteiktie pārtikas lietojuma standarti un tradīcijas ir mazāk būtiskas, jo primārā kļūst pamatvajadzību, tostarp vismaz minimālo uzturvielu daudzuma, nodrošināšana. Šajā gadījumā tieši ēdienā pieejamība kļūst par noteicošo dzīvības uzturēšanā, savukārt kopienas sociālie vai reliģiskie priekšraksti atvīrās tālākā plānā, tiesa, saglabājoties morāli ētiskajai dilemmai – kāda ir vai nav arī ar ēdienā iegūšanu un lietojumu saistītā pieļaujamā uzvedība, rīcība, izvēle.

Ēdienā atainojums literārā tekstā ir viens no instrumentiem, kā precīzi tēlot darbības laiktelpu – atbilstību laikmetam, darbības vietai, tēlu sociālajai lomai kopienā u. tml. Ēdiens, līdzīgi apgērbam vai tēlu valodai, ir tēla individualizācijas elements. Vienlaikus ēdienā veids, tā pagatavošana, baudīšana, daļišanās ar ēdienu vai, tieši pretēji, tā slēpšana no citiem, gan niansēti raksturo tēlus, gan piešķir papildu dzījumu tēlu attiecību struktūrai, sociālajam kontekstam u. tml. No pētniecības viedokļa salīdzinoši nelielā interese par šo tekstā klātesošo kultūrelementu, iespējams, skaidrojama ar ēdienā uzskatīšanu par ikdienišķajam – tātad zemajam – kultūrlānim piederošu. Vienlīdz iespējams, ka noraidošā attiksme nereti saistīta ar specifisku zināšanu un starpdisciplināras pieejas nepieciešamību, kas vajadzīga gastropoētikas jautājumu padzījīnātai izpratnei.

Šajā pētījumā aplūkots ēdienā piemējums literārā tekstā, kas kalpo par atainotās kopienas sociālās struktūras raksturelementu un var tikt izmantots sociālā slāņa piederības atribūtu noteikšanā. Sociologi runā par sociālo stratifikāciju, kas nozīmē sabiedrības hierarhiju pēc vienas vai vairākām pazīmēm, kuras raksturo cilvēku sociālo nevienlīdzību: bagātības, ienākumu, prestiža, varas, vecuma, dzimuma un tautības ziņā. Jo augstākam sociālajam slānim pieder indivīds, jo tam ir vairāk varas un bagātības, kā arī lielākas lemšanas iespējas par zemāk esošajiem slāniem (Zepa, Zobena 1997, 51). Jautājums, kā indivīds parāda sabiedrībai savu piederību konkrētajam sociālajam slānim? Kā norāda pētniece Maruta Pranka, „indivīds, būdams vēsturisks un sociāls aģents, akumulē savas sociālās grupas, sociālās vides pieredzi, kas pārkājas/mijiedarbojas ar individuālo pieredzi. Sociālo mijattiecību ietvaros individuālā pieredze tiek komunicēta ciņiem sabiedrības locekļiem valodas formā, kas ir sociāls veidojums.” (Pranka 2015, 169–170) Tomēr ne tikai valoda ir izmantojama savas sociālās lomas un slāņa piederības komunicēšanai, uzskatu un viedokļa paušanai. Tieši neverbālie

līdzekļi dažkārt mēdz būt iedarbīgāki, lai arī nolasāmi kontekstuāli un interpretējami atbilstoši uztvērēja paša sociālajai un kultūrpiederedzei.

Kā avotteksts šim pētījumam izmantota Andreja Upīša novelle „Maize”, kas pirmo reizi publicēta 1914. gadā.

Novelē tēlotajā ierobežotajā vidē – trešās klases vagona nodaļā – satiekas dažādu vecumu, dzimumu, ienākumu un izglītības līmeņa, nacionālītēs pārstāvji. Ja ļemtu vērā tikai to, ko „individu, būdams vēsturisks un sociāls aģents”, par sevi atklāj ar valodas līdzekļiem, nelielajā vagona kopienas struktūrā būtu grūti izveidot precīzu sociālās hierarhijas zīmējumu. „[...] leitis steidzīgi sāk stāstīt, kur bijusi, ko tas [ārsts] sacījis, ko tas, un ka nekas nav līdzējis. Saimniecījai apnīcīs klausīties un interesēties: viņai šis kaimiņš mazliet par prastu.” (Upīts 1983, 19–20) Valodas neraisās arī citiem līdzbraucējiem. Ar valodas lietojumu, žestiem un uzvedību tie norobežojas cits no cita, nerodot sev finansiālās labklājības, kultūrpiedzedzes, izglītības – tātad arī sociālā slāņa – ziņā līdzvērtīgus sarunas partnerus.

A. Upīts novelles tēlus ievieto trešās klases vagonā. Formālī Šī „trešā klase” norāda uz tēlu ierobežoto rociņu – viņiem nepieciešam līdzekļu, lai apmaksātu biljeti augstākas klases vagonā. Līdz ar to viņi tiek pielīdzināti cits citam kā vienai materiālās labklājības grupai piederoši. Tomēr tieši ēdiens ir tas, kas parāda, cik plašs patiesībā ir atainotais „trešās klases vagona” sociālā slāņa spektrs.

Visi līdzbraucēji pēc formālā kritērija it kā ir piederoši vienam sociālajam slānim, proti, vidussķirai – viņi spēj apmaksāt noteiktas cenas vilciena biljeti (bet ne dārgāku), nav degradējušies vai ieslodzīti, viņiem nav laupīta pārvietošanās brīvība u. tml. Pēc dažādiem novērtējuma kritērijiem arī vidussķirai dalāma trīs slāņos – augstākais, vidējais un zemākais (Rasnača, Bela -e).

Pēc mantiskās labklājības – augstākās vidussķirās līmenī iekļaujams vien uzkupcis. Tas nolasāms no viņa apgērba un uzvedības, arī no mēģinājumiem noteikt, kā pārējiem uvesties un rīkoties, un, protams, malfitēs ēdiens. Skolotāja paīgs, pateicoties savai izglītībai, arī varētu būt pieskaitāms augstākajai vidussķirai, ko arī censas augstprātīgi apliecināt – ar savu attieksmi pret citiem līdzbraucējiem, ar mākslotā laikraksta lasīšanu un piezīmju veikšanu, ar vīzdegunīgajiem izteikumiem. Arī viņa līdzpaņemtais ēdiens – marmelādes gabaliņi – apstiprina šo „augstāko līmeni”, jo marmelāde nav ikdienas ēdiens, tās greznais iesaiņojums ir izsmalcināts un disonē ar vilciena trešās klases vagona netīrību un nolietotību.

Salīdzinot ar šiem diviem tēliem, jau zemākā – vidējās vidussķirās – līmenī, domājams, iekļaujama saimniecīce. Viņa ir pašapzinīga, ar savu lomu un vietu (tiesa, līdz zināmam brīdim) visnotaļ apmierināta. Tomēr viņas laucinieciskais ģērbšanās un uzvedības stilis norāda uz zemāku sociālo stāvokli, te noteikti jāņem vērā arī dzimumdiferences aspekts – saimniecīce ir sieviete, tātad kopienas sociālajā struktūrā novelē tēlotā laikmeta kontekstā

ienem zemāku pozīciju. Viņas sociālo pozīciju apstiprina arī saimnieces līdzpaņemtais ēdiens – vienkāršs, ikdienīks, tāds, kas pilda savu pamatfunkciju, proti, ir sātīgs un spēj remdēt izsalkumu, bet nepaaugstina šā ēdienu lietotājas sociālo statusu.

Aplūkojot saimnieces un uzkupča līdzpaņemtā ēdienu klāstu, iezīmīgs ir vēl kāds aspekts, kas norāda, ka viņi katrs pieder citai sociālā slāņa pakāpei. Arī ierobežotos pārtikas pieejamības apstākļos tiek ievērota atšķirība starp ēdienu, kas tiek pasniegts vienai vai citai grupai ikdienā vai svētkos, pat ja sākotnējās izejvielas ir identiskas. Šīs atšķirības tiek nodrošinātas, piemēram, ar pagatavošanas un pasniegšanas veidu vai lietotajām garšvielām. Vērā ņemams arī tas, vai konkrētās grupas lietotie produkti ir lokālas izcelsmes vai eksotiski – tātad to ieguvei tērēti lielāki resursi. Kā uzkupcis, tā saimniecīce ēd zivi, tomēr atšķiras gan zivs (uzkupcim dārgais lasis un ikri, saimniecīce – renģe), gan tās vizuālais izskats, gan pagatavošanas un baudīšanas veids. Saimniecīce ar pirkstiem loba zivi un, apzinoties tās parastumu vai pat prastumu, pusapgrauzto asaku pasviež zem sola, tādā veidā paslēpjot no apkārtējo zinākāgajiem skatieniem. Savukārt uzkupcis gatavo sev malfiti lēnām un rūpīgi, lieto nazi, izņem pārtiku no saipiem un kārbiņām, griež un ziež uzmanīgi – turklāt dara to publiski un nekautrējoties.

Pārējie braucēji grupējami zemākajā vidussķirās līmenī, jo katram no tiem ir kāda īpašība, kas pazemina viņu sociālo vērtību. Būtiska loma šajā novērtējumā ir arī ēdiens. Puisis, spricēzot pēc veselīgā izskata, varētu iemantot augstāku statusu, bet viņam no ēdamlietām ir vien daži rieksti. Vecā vīra novērtējumu mazina gan tas, ka viņš jau ir vecs, tātad piederošs marginalizētai grupai, gan tas, ka viņam ēdamlietu vietā līdzi ir pīpe, bet vecas pīpītes pīpēšana 20. gadsimta sākumā netiek pozicionēta kā augstajam stilam piederošs ieradums. Noveles sižeta atrisinājums sākas brīdī, kad vecais vīrs grib aizpīpēt, tā apliecinot savas tiesības ēšanu aizstāt ar pīpēšanu: „— Pīpēt te nav brīv, — uzkupcis piepeši lepni ierunājas. — Kā — nav brīv? — Vecis tura degošu sērkociņu pirkstos. [...] — Kad es savu biljeti esmu samaksājis... Vai mani par velti ved?” (Upīts 1983, 31–32) Skolotāja paīga norāde uz uzrakstu „Dja kurjačīh” ir kā atbalsts vecā vīra cīņā par savām tiesībām un vietu vagona kopienas sociālajā hierarhijā – lai arī viņam nav ēdiens, ko viņš varētu notiesāt, nelūdzot nevienam atlauju un apliecinot savu turību, viņam ir tiesības – šajā gadījumā tiesības pīpē! Uzkupcis turpretim censās ištenot savas augstākā slāņa tiesības un lemt par zemākā statusā esošā cilvēka brīvībām. Tomēr viņam tas neizdodas, jo, nedaloties ar ēdienu, viņš ir kļuvis par „sliktāku cilvēku” un līdz ar to zaudējis daļu savas ietekmes. Līdzbraucēji viņu vairs neuzskata par augstākam slānim piederošu, tādēļ arī nerespektē viņa prasību nesmēķēt. Var, protams, tikai izteikt pieņēmumu, bet, ja dalīšanās ar ēdienu būtu notikusi, uzkupcis, domājams, būtu iemantojis līdzbraucēju simpātijas un viņa viedoklim būtu krietni lielāks svars, nekā tas ir esošajā situācijas atrisinājumā.

Strādnieku ģimenes formālā sociālā vērtība tiek pazemināta vairākkārt – gan tādēļ, ka viņiem līdz ir bērni, no kuriem viens mazs, turklāt vēl slims, līdz ar to uzskatāms par apgrūtinājumu pārējiem (nemierīgs, īd, varbūt slimība lipīga), gan tādēļ, ka viņi: „– Lei-ši... – uzkupcis necienīgi novelk. Leitis ar savu sievu kā dzelzī pieceļas.” (Upīts 1983, 33) Cītādība – šajā gadījumā nacionālā piederība – tiek pozicionēta kā tāda, kas pazemina cilvēka sociālo statusu. Te jāņem vērā arī laikmeta konteksts, proti, 20. gadsimta sākumgadi, arī pirmās brīvvalsts laiks, kad Latvijas teritorijā ierodas gana daudz nabdzīgu viesstrādnieku, tostarp arī no Lietuvas.

Brīdi, kad uzkupcis sāk izpakot līdzpārņemtos ēdienu, visi līdzbraucēji manāmi saprinst, cerot, ka tiks pacienāti. „Bet nenāk tas gaidītais kumoss... Uzkupcis neviens nerēdz. Pilnīgi viens viņš dzīvo pats savā pasaule. [...] Pēc trešās glāzītes, gabaliņa laša un teja cepeša krumslīpas skatītāju acis it kā atvilgst, viņi paši it kā atvēst. Sejās manāmi zūd ilgais savilktais smaids. Kaimiņi neviļus saskatās, atkal atraujas un sadūgst sevī. Mazliet kā kauns citam no cita.” (Upīts 1983, 27–28)

Neirobiologu veiktie pētījumi, novērojot primātus, kļuvuši par pamatu idejai, ka dalīšanās ar ēdienu ietekmē arī dzīvnieka (un līdzīgu ietekmi, domājams, var novērot arī cilvēku sabiedrībā) hormonu līmeni, tostarp par vienu no „laimes hormoniem” dēvēto oksitocīna līmeni. Tā paaugstināšanās organismā tiek saistīta ar seksualitāti, vairošanās instinktu, arī ar mātes un pēcnācēju attiecībām – jo īpaši zīdišanas laikā –, tomēr tā attiecīnāma arī uz neradnieciskās attiecībās esošu kopienas locekļu sasaisti. Dalīšanās ar ēdienu rada labvēlības gaisotni, kas apvienojumā ar laimes hormona līmeņa paaugstināšanos mazina trauksmes, nemiera, apdraudētības sajūtu, līdz ar to kopienas locekļi kļūst atvērtāki savstarpējā komunikācijā un sociālo kontaktu veidošanā (Wittig et al. 2014, 2).

Primātu grupas novērojumi arī liecina, ka viss ar ēdienu saistītais, tostarp dalīšanās ar ēdienu, arī ēdiena līgšana vai izlīgšanās, būtiski ietekmē kopienas attiecības. Šis process atklāj gan kopienas iekšējo hierarhisko struktūru, gan tradīcijas, kas tiek ievērotas darbībās ar ēdienu, – tiesības pieskarties svešam ēdienam vai tā īpašniekam, sniegšanās pēc ēdienu, ēdienu liegšana vai tā piedāvāšana, izvērtējot, ar ko un kādēļ notiek dalīšanās ar ēdienu. Pētījumi apliecina, ka dalīšanās ar ēdienu paaugstina oksitocīna līmeni primāti asinīs, turklāt oksitocīna līmenis pēc dalīšanās ar ēdienu ir pat augstāks nekā pārošanās laikā (Wittig et al. 2014).

2013. gadā Belģijas un Kanādas zinātnieki, veikdamī pētījumu par ikdienas praksēm Belģijā, kas saistītas ar ēdiena lietošanu, dalīšanos ar to (jo īpaši bērnībā), izdarījuši secinājumus, balstoties uz novērojumiem un plašu teorētiskās literatūras klāstu. Viņu secinātais vienā teikumā – dalīšanās ar ēdienu dara mūs par labākiem cilvēkiem. Aizvēsturiskos laikos pārtikas ieguves iespējas bija neparedzamas un dažkārt ēdiens tika iegūts tik lielā apjomā, ka viena saime to nevarēja nolietot. Dažādas teorijas, skaidrojot

fenomenu „dalīšanās ar ēdienu” (*the sharing of food* – angļu val.), izsaka pieņēmumu, ka dalīšanās ar ēdienu, jo īpaši ar gaļu, kas notiek starp ģimenes locekļiem, ietekmē arī kopienas sociālā tīklojuma sadarbības modeli (Backer et al. 2015). Savukārt britu pētnieks Mateo Mameli (*Matteo Mameli*) izsaka pieņēmumu, ka tieši gaļas lietošanas tradīcijas lika cilvēci apzināties uzvedības morālos aspektus (Mameli 2013). Attieksme pret ēdienu, tā lietošanas ieradumi, arī dalīšanās vai ieguves veidi saistīti ar morāli ētiskiem uzvedības konstruktiem. Tas, ka visi līdzbraucēji A. Upīša novelē cer saņemt cienastu – kā labvēlības žestu, kā piederības zīmi gadījuma pēc izveidotajai kopienai vilcienu vagona nodalījumā – balstās aizvēsturiskā tradīcijā, kas nosaka rīcības modeli, kā rīkoties ēdienu pārbagātības situācijā (Gurven, Jaeggi 2015). Cienasta gaidīšana ir pārmantota no aizvēsturiskajiem senčiem. Uzkupča rīcība, turpretim, ir pretēja morāli ētiskajām normām – viņš izvēlas pamatinstinktu noteiktu izdzīvošanas principu – visu, ko esmu nomēdījis, es noēdišu viens pats, ne ar vienu nedaloties, jo šajā situācijā kopienā nav manu pēcnācēju, kurus man būtu būtiski paēdināt, kā arī nav citu personu, ar ko mani saista ciešas sociālās saites, kas var ietekmēt manu labklājību un piekļuvi resursiem, tostarp arī pārtikai, nākotnē. Primātu kopienas novērojumos veiktie pētījumi apliecina, ka vīriešu dzimuma primāti ar gaļu dalās ar citiem primātu tēviņiem, lai prei sapēmu aizsardzību un atbalstu, bet ar mātītēm – lai gūtu pārošanās iespējas. Citi dalīšanos ar ēdienu veicinašie aspekti ir kopīga cīņa pret apdraudējumu un plēsoņām, kopīgas medības vai arī veids, kā kopienā mazināt agresivitāti, samazinot ēdienu līdzēja pazemošanu – vienlaikus pretēji pieprasot atvēlēt vairāk laika tam, lai ēdienu ieguvējs/īpašnieks varētu remdēt izsalkumu pirms (Wittig et al. 2014, 2). A. Upīša noveles kopienai šie motīvi, kā redzams, nav būtiski, jo ar ēdienu nedalās ne tikai uzkupcis, bet arī visi citi vagona kopienas locekļi.

A. Upīša novelē ēdiens, tostarp gaļa un zivis, kļūst par katalizatoru, kas, no vienas pusēs, atklāj katru līdzbraucēja patieso vietu sociālajā hierarhijā – atbilstoši turībai, kucīm līdzi daudz visdažādākās un pat ļoti dārgas pārtikas, turpretim leitis bērnam var atvēlēt tikai sakaltušu klingeri, bet saimniece noēstās rengē asaku pasviež zem sola. No otras pusēs, ēdiena radītās kārdinājums liek atteikties no rūpīgi veidotā pašteļa un, iespējams, pat tālejošiem nākotnes plāniem: „Skolotāja palīgs visu laiku svārstījis vienu vīstoklīti pa rokām. Viņam gribas, un tomēr, tomēr vilcinās raišīt valā. Bet beidzot tomēr raisa. [...] Kāri pirksti ker zaļganos, sārtos un dzeltenos marmelādes gabaliņus un kāri zobi kož... bet acīs skolotāja palīgam dusmas un zēlums: varbūt rītvakar ir teātris ar pēcsekojošu deju, varbūt pacienāma nolūkotā saimniekmeita, varbūt... Varbūt savu mūža laimi apēd skolotāja palīgs.” (Upīts 1983, 30) Šajā gadījumā dalīšanās ar ēdienu tiek ieziņēts kā seksuālās labvēlības akts. Pētījumi liecina, ka dzīvnieku pasaule kukaiņu vai putnu tēviņi piedāvā ēdienu mātītēm, tā cerot gūt tiesības pāroties ar šo mātīti. Līdzīgu labvēlības iegūšanas rituālu, aicinot partneri kopā ieturēt maltīti,

dāvinot ziedus un konfektes u. tml., piekopj arī cilvēku sabiedrība (Wittig et al. 2014, 7). Ikvienam ēdējam jārod atbilde uz morālo jautājumu – dalīties ēdienu vai paturēt to tikai savam lietojumam. „Kā viens tā var mieloties, kad citi tepat līdzās sēd?” (Upīts 1983, 27)

Neviens no braucējiem nav bada situācijā, brauciens nav tik ilgs, lai rastos izsalkums, un tomēr – līdzko uzkupcis sāk klāt savu mielasta galdu, arī citi braucēji jau iztēlē bauda ko garšigu un vēlāk kēras klāt katrs savam ēdienu krājumam, tomēr neviens no viņiem nav gatavs dalīties ēdienu. Potenciāli gaidāmā maltīte un cerība, ka uzkupcis dalīsies ar saviem milzīgajiem ēdienu krājumiem, rāda mielasta gaidas – kairinājumu, kam neseko apmierinājums un gandarījums. Līdz ar to visi trešās klasses vagona nodalījumā satikušies cilvēki, izņemot uzkupci, kurš bauda maltīti, neviena neredzot un nedzirdot, kļūst arvien nervožāki un agresīvāki. Sasprindzinājums rod izlādi vispārējā haosā, kliedzienos, asos un plašos žestos, kam, iespējams, varētu pat sekot reāla fiziska vardarbība, par kuru A. Upīts gan neko vairs noveles noslēgumā nemin. Kā pretēju scenāriju šim ēdienu radītā kairinājuma izlādei A. Upīts noveli noslēdz ar maizes klaipa svētsvinīgo tēlu – ja būtu notikusi rituāla darbība „dalīties ar ēdienu”, maizes tēla simboliskais miers un svētība būtu noveles noslēguma gaisotne.

Kopienā atsevišķas grupas ēdiena pieejamības, drošības, uzturvielu vērtības ziņā tiek prioritizētas. Un šī prioritārā kopienas struktūra nebūt nav visās sabiedrībās vienāda vai pašsaprotama – kurā situācijā „gardākā kumosa” tiesības būs mazulim vai bērna gaidībās esošai sievietei, kurā – spēka gados esošam vīrietim, kam jānodrošina vismaz minimāla iztika visai saimei? Nozīme ir arī vispārējai situācijai, kādā konkrētā sabiedrība atrodas. A. Upīša noveles gadījumā tiek simulēta Rietumu sabiedrībā vispārpieņemtu normu ievērošana, kad prioretizēts tiek mazs bērns, arī slimnieks, tomēr ar atrunu – nemot vērā konkrētos apstākļus. Pēdējā vai vienīgā kumosa atdošana bērnam tiek īstenota arī noveles situācijā – strādnieks bērnam atdod pēdējo sakaltuso klinjeri, tomēr to dara, izsakot aizrādījumu un nelēpjot neapmierinātību: „– Še, ēd! – Viņš grūž tai klinjeri saujā. – Rīgā paēda – nu jau atkal... Rīma! [...] Arī māte skatās uz ēdēju. Laikam arī viņu kaitina sakaltušā klinjera krakstēšana asos, kāros zobos.” (Upīts 1983, 29) Savukārt mazākajam un slimajam bērnam, kurš nepārtraukti īd, piena pudelītī māte nevis iedod vai pasniedz, bet gan „iegrūž bērnam pudeles kaklu mutē un ar smagu roku pietura” (Upīts 1983, 31). Formāli dalīšanās ar ēdienu ģimenē ir notikusi, tomēr konkrētajā kontekstā tā nav uzlūkojama kā labvēlības žests.

A. Upīts, nemot vērā viņa politisko pārliecību, ēdienu noveles sižeta konstrukcijā savdabīgi izmanto kā pasaules revolucionārās rašanās mini modeli, vienu uz laiku izveidotās kopienas locekli, uzkupci, nostādot pret visiem pārējiem, atklāj globālu revolucionārās situācijas principu – tie, kuriem nav, spēj apvienoties pret to, kuram kaut kā ir vairāk, lai arī paši trūkumcietēji turpina savstarpējus apvainojumus un cīņas par „blakus jautājumiem”. Lai arī

atklātais konflikts noveles noslēgumā izvēršas par it kā ar uzkupča maltīti nesaistītiem jautājumiem – smakas, netīriba, vecā vīra vēlme pīpēt u. tml. –, līdzbraucēju situatīvās kopienas sociālās struktūras modeļa zemākajā sociālajā pozīcijā nostādītais strādnieks ir tas, kurš norāda uz augstāko morāles principu, kam būtu jābūt sabiedrības attiecību pamatbalstam: „Lai es desmit reizes esmu leitis! – Leitis sit kulaku uz kulaka un kliedz. – Bet tu – tāds žmoga...” (Upīts 1983, 33) Te interesanta arī leksikas izvēle, proti, vārds „žmogus” lietuviešu valodā nozīmē ‘cilvēks’, bet „žmoga” latviešu sarunvalodā – ‘skopolis’. Tātad cilvēks-skopolis ir uzskatāms par zemu, netīkamu, marginalizējamu, no kopienas izraidāmu un vispārēju nosodījumu pelnošu personu, jo viņš pārējiem kopienas locekļiem liedzis iespēju piekļūt pārtikai – nav notikusi dalīšanās ar ēdienu, kas ir viens no kopienas harmonisku attiecību nosacījumiem.

Izsalkuma nenorādāmās likumības princips novelē atklāts ar vārdiem: „Ēstgrībai ir sava, pavism savāda logika. Tā var likties nepamatota vai aplama, bet tai cilvēks klausī katru reizi. [...] Naids un mantkāre, un visas citas tieksmes ir pārbaudāmas un ierobežojamas. Tikai ēstgribas logika pilnīgi pārliecinoša un bez ierunas klausāma...” (Upīts 1983, 27) Šī atziņa saskan ar naturālisma poētikas un uzskatu principiem, kas bijuši tuvi arī A. Upītim. Noveles sižets un tēlojuma veids atbalso Emīla Zolā (*Émile Zola*, 1840–1902) darbus, piemēram, „Parīzes vēders” – ar ēdienu dažādības krāšņo fonu, uz kura norit cilvēcīkās kaisības, tiek risināti morāli ētiskie jautājumi, kas vienlaikus, kā liecina jaunākie nerobioloģijas pētījumi, saistīti arī ar individuālu psihofiziku stāvokli, hormonu līmeni un citiem bioķīmiskiem procesiem dzīvā organismā. A. Upīts novelē modelē sociālo situāciju, precīzi atklājot kopienas hierarhisko struktūru, sadarbības un attiecību modeļus, ko ietekmē arī noteiktas laikmeta iezīmes un ierobežotā telpa un norises laiks.

Literatūra

- Backer et al. 2015 – Backer, Ch. J. S. De, Fisher, M. L., Poels, K., Ponnet, K. “Our” food versus “my” food. Investigating the relation between childhood shared food practices and adult prosocial behavior in Belgium. Research report. *Appetite*, Nr. 84, 2015, pp. 54–60.
Gurven, Jaeggi 2015 – Gurven, M., Jaeggi, A. V. Food Sharing. Scott, R., Kosslyn, S. (eds.). *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. John Wiley & Sons, 2015 (sk. 2019. g. 8. martā). Available: <https://doi.org/10.1002/9781119007722.ETRDS0133>
Mameli 2013 – Mameli, M. Meat made us moral. A hypothesis on the nature and evolution of moral judgment. *Biology & Philosophy*, Nr. 28, 2013, pp. 903–931.
Pranka 2015 – Pranka, M. *Biogrāfiskā pieeja biogrāfiskā pārrāvuma individuālo un sociālo aspektu analīzē*. Promocijas darbs. Rīga : RSU, 2015 (sk. 2019. g. 8. martā). Pieejams: https://www.rsu.lv/sites/default/files/dissertations/Maruta%20Pranka_Promocijas%20darbs_drukai_2.pdf
Rainsford 2013 – Rainsford, C., Roberts, D. Taboo or Not Taboo? Fish, Wealth and Landscape in Iron Age Britain. *Archaeological Review from Cambridge*, 28.2, 2013, pp. 32–47.
Rasnača, Bela -e – Rasnača, L., Bela, B. *Sociālā stratifikācija un vidusšķira: definīcija, mērījumi un pielietojums*. Rīga : LU SZF, LR Labklājības ministrija (sk. 2019. g. 1. martā).

Pieejams: www.lm.gov.lv/upload/sabiedribas.../sociala_stratifikacija_un_vidusskira_lu.pdf

- Upīts 1983 – Upīts, A. Maize. *Glabājiet cilvēcību*. Rīga : Liesma, 1983, 17.–34. lpp.
- Wittig et al. 2014 – Wittig, R. M., Crockford, C., Deschner, T., Langergraber, K. E., Ziegler, T. E., Zuberbühler, K. Food sharing is linked to urinary oxytocin levels and bonding in related and unrelated wild chimpanzees. *Proceedings of the Royal Society. B. Biological Sciences*. Vol. 281, Is. 1778, 2014 (sk. 2019. g. 1. martā). Available: <https://doi.org/10.1098/rspb.2013.3096>
- Zepa, Zobena 1997 – Zepa, B., Zobena, A. *Socioloģijas skaidrojošā vārdnīca*. I. Rīga : LU, 1997.

* Publikācija izstrādāta Latvijas Zinātņes padomes Fundamentālo un lietišķo pētījumu programmas projektā Nr. Izp-2019/1-0294 „Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspeks. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts”.

Mārtiņš LAIZĀNS¹

„MĒRNIEKU LAIKI” UN VIENRADŽA SMADZENES: GASTROTULKOJUMA SAMĒROJUMS^{*}

THE TIMES OF THE LAND SURVEYORS AND UNICORN BRAIN: JUXTAPOSITION OF GASTROTRANSLATION

Kopsavilkums

Rakstā aplūkoti Reiņa un Matīsa Kaudzīšu romāna „Mērnieku laiki” (1879) viena fragmenta tulkojumi vairākās valodās sastāfijumā ar avottekstu. Izvēlētais fragments ir saturiski piesātināts ar gastronomiskām reālijām, turklāt lielākā daļa minēto gastronomisko vienību vai iztēlotā goda malītēs pavadparādību ir uzskaņas par utopiskām. Piedevām fragmenta saturs ietēripts rabliožā valodā un poētikā – pārspilējumu piebilstvēts uzskaņījums, kurā atklājas dažādi valodas slāni, kuri liecina par dažādiem 19. gadsimta latviešu zemnieku priekšstatiem par pasaulli ārpus pagasta robežām, tāpat fragments ieskarots iztekti komiskā tonalitātē. Attiecīgo fragmentu ir īpaši nozīmīgi sastāfti ar tā tulkojumiem, tā kā ēdienu un dzērienu nosaukumu tulkošana ir ne tikai literāra problema, bet arī ikdienas praksē rada dažādus starpkultūrālus pārpratumus un kuriozus. Šāds sastāfijums jauj saskaitīt izaicinājumus un sarežģījumus, ar kādiem saskarušies tulkojāji, kā arī izdarīt secinājumus par tulkojumos sastopamajiem risinājumiem un iespējamo iespaidu uz attiecīgās mērķvalodas auditoriju – cik veiksmīgi un kādā mērā Kaudzīšu romāna fragmentā atainotā gaisotne un valoda ir pielāgojama citām kulturtelpām. Rakstā izcīmēta „Mērnieku laiku” tulkojumu vēsture, gastropoētikas un komisma apvienojuma problemātika, kā arī pētījumi par šo aspektu tulkošanu. Rakstā sastāfti fragments no Kaudzīšu avotteksta, kā arī septiņi tulkojumi – divi vācu, divi krievu, divi lietuviešu un viens igauņu valodā.

Raksturvārdi: gastropoētika, tulkojums, malītē, utopija, komiskums.

Summary

In this article, a fragment from the novel “Mērnieku laiki” (‘The Times of the Land Surveyors’, 1879) by Reinis and Matīss Kaudzīte has been compared with its translations in several languages. The chosen fragment contentwise is saturated with elements of gastronomic cornucopia, and most of these and the accompanying phenomena of the imagined honorary feast can be considered utopian in their nature. In addition, the content of the fragment has been dressed in an utterly Rabelaisian language and poetics, and the tone of the fragment is comical as well – enumeration crammed with hyperboles containing several language layers, which, in turn, serve as evidence about the ideas of the average Latvian peasant about the world beyond the borders of his parish in the middle of the 19th century. It is important to juxtapose this fragment with its translations as the translation of food and drink is not only a problem of literature, but the daily praxis in this regard produces a lot of intercultural misunderstandings. This comparison allows us to see the challenges and difficulties the translators had to encounter. It also allows to make observations about the solutions the translators had to come up with, and the possible effect produced on the target language audience – to what extent it has been successful and to what degree the atmosphere and language portrayed in the fragment by Kaudzītes is adaptable to other cultural spaces. In the article, the translation history of “Mērnieku laiki”

© Liepājas Universitāte, 2020
<https://doi.org/10.37384/API.KP.2020.25.044>

¹ Latvijas Universitāte; martins.laizans@lu.lv